

Igualtat salarial i accés al professorat normal: aspiracions i èxits professionals de les mestres estatals durant la Restauració

per Esther Cortada Andreu

RESUM:

Les primeres mestres que van accedir al sistema educatiu van envair un àmbit històricament reservat als homes. Per tal de crear un espai professional femení, van haver de desenvolupar habilitats negociadores i teixir xarxes de solidaritat entre dones ensenyants. L'objectiu d'aquest article és fer paleses les aspiracions professionals de les mestres d'escola pública i les professores d'escola normal de les últimes dècades del segle XIX, així com analitzar algunes de les estratègies de lluita que van emprar amb un èxit considerable. Les seves expectatives, el seu activisme professional i els seus èxits fan evident l'elevat grau de protagonisme que van assolir en la definició del nou model professional que aviat van començar a considerar com a propi.

PARAULES CLAU:

Professores, dones mestres, professió, igualtat salarial, segle XIX.

ABSTRACT:

The first women teachers who entered into formal education encroached on a historically male preserve. In order to create a women's professional place, they should develop abilities to negotiate and they should generate supportive networks among them. The aim of this article is to make evident the professional aspirations of women teachers during the last decades of the 19th century. It analyses some of the struggle strategies successfully used by them. Their prospects, professional activism and achievements show a high degree of participation in the definition of a new professional model that they soon considered their own.

KEY WORDS:

Women teachers, profession, equal pay, XIXth century.

A finals del segle XVIII algunes dones van poder accedir a l'encara incipient magisteri públic,¹ però fins la segona meitat del segle XIX no van arribar a

1. Vegeu E. VENINI, «El Magisteri femení a Barcelona a les darreries del segle XVIII», *Educació i Cultura* 8-9, 1990-91, 63-70; C. LLORET CARBÓ, *Escola i infància a Catalunya a finals del segle XVIII*. Tesis doctoral, Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona, 1990; P. PERNIL, *Carlos III y la creación de escuelas gratuitas en Madrid*, Madrid, UNED, 1989; M. R. DOMÍNGUEZ CABREJAS, *La enseñanza de las Primeras Letras en Aragón. Hacia la configuración de un espacio y un tiempo escolares (1677-1812)*, Saragossa, Mira Editores, 1999, 183-217; i E. CORTADA, «De la "calcetera" a la maestra de escuela: expectativas y activismo profesional», *Arenal* 6, 1, gener-juny, 1999, 31-53.

ser un contingent suficientment important com per començar a fer-se un lloc dins d'aquest àmbit professional inicialment masculí. Les primeres mestres es van trobar immerses en un marc legal que les ignorava o les confinava a una posició subalterna i van haver d'actuar molt destrament per tal d'arribar a forjar un espai professional femení.² A més de rebre una formació i un sou inferiors als dels seus companys, tenien negades totes les vies formals de participació en la gestió del sistema educatiu. La manca de drets de ciutadania de les mestres³ i la composició exclusivament masculina de tots els òrgans de poder vinculats a l'ensenyament —juntres provincials i locals, inspecció, rectorat, etc.— poden fer pensar que les mestres no van intervenir en la gestació del model professional d'ensenyant.⁴ En canvi, l'anàlisi de la premsa professional i de la documentació oficial ens ofereix una perspectiva molt diferent.

L'objectiu d'aquest article és fer paleses les aspiracions professionals de les mestres d'escola pública i les professores d'escola normal de les últimes dècades del segle XIX, així com analitzar algunes de les formes de participació no formal que van emprar amb un èxit considerable. De fet, com veurem tot seguit, tant per les expectatives com per les actuacions es fa evident l'elevat grau de protagonisme que van assolir en la definició del nou model professional que aviat van començar a considerar com a propi.

Cap a l'anivellació de sots, «galanteria» masculina o activisme de les mestres?

La Llei Moyano de 1857 va establir a l'article 194 que les mestres havien de cobrar dues terceres parts del sou dels mestres de la mateixa categoria. Aquesta llei, que va fer possible la generalització de les escoles públiques de nenes i, per tant, la progressiva incorporació al magisteri públic de moltes mestres, va ser també la que va institucionalitzar una pràctica discriminatòria que venia de molt abans. De fet, la Llei Moyano va seguir les pautes salarials marcades pel Reial decret de 23 de setembre de 1847.⁵ Abans d'aplicar-se

2. Sobre l'accés de les dones al magisteri vegeu E. CORTADA, «El acceso de las maestras al magisterio público en el siglo XIX: ¿concesión o logro profesional?», *Historia Social* 38, 2000, 35-55.

3. L'article 19 de la Llei electoral de 28 de desembre de 1878 establia que els professors i els mestres costejats amb fons públics i tots aquells homes que posseïen el títol corresponent tenien dret a sufragi. Vegeu E. TIerno GALVÁN, *Leyes políticas españolas fundamentales (1808-1936)*, Madrid, Tecnos, 1968, 333.

4. Aquesta qüestió és tractada amb profunditat a E. CORTADA, *Las maestras d'escola pública a Catalunya 1857-1900. La definició d'un model professional entre la domesticitat i la transgressió*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000. [Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 3819].

5. Vegeu *Colección legislativa de Instrucción primaria*, Madrid, Imp. Nacional, 1856, 79-80.

aquestes lleis no existia un patró comú, però el sou de les escasses mestres de la xarxa pública solia ser molt més baix que el dels seus companys de professió.⁶

Aquesta marcada discriminació salarial no feia més que reproduir les condicions salarials de les dones treballadores del segle XIX. El sou d'una treballadora acostumava a representar el 50% o el 60% del salari d'un obrer. La igualtat salarial no va ser una reivindicació assumida pel moviment obrer i les discriminacions a nivell formal es van mantenir fins ben entrat el segle XX.⁷ En aquest sentit, l'anivellació de sous del magisteri, establerta per llei l'any 1883, va representar una clara excepció a la tònica general. Encara que alguns mestres contraris a l'equiparació van insinuar que les mestres havien aconseguit aquest important èxit gràcies a la galanteria o a «*la cortesía con que el llamado sexo fuerte acoge las pretensiones del bello, á que las Maestras pertenecemos*»,⁸ quan analitzem el procés que va donar lloc a l'esmentada Llei d'anivellació es fa evident l'activisme i la capacitat de coordinació i acció conjunta de les mestres. Sense gaudir de drets polítics i sense comptar amb els mitjans habituals per portar endavant una campanya d'aquestes característiques, les mestres van assolir els seus objectius fent ús de vies d'actuació no formal i aprofitant l'inici d'una tímida política de feminització de l'ensenyament públic propiciada per l'ascens al poder del partit liberal.⁹

Poc després d'implantar-se la Llei Moyano, ja es poden detectar les primeres mostres de disconformitat per part de les mestres. Una de les figures que més va destacar en la defensa dels drets salarials de les ensenyants va ser l'escriptora Pilar Pascual de Sanjuán que regentava una escola pública a la ciutat de Barcelona. Les mestres urbanes, que comptaven amb un sou i un prestigi més elevat i tenien accés a uns recursos culturals molt més amplis que les mestres rurals, també gaudien d'una major disponibilitat per establir vincles de relació i amistat entre dones ensenyants. Al mateix temps, gràcies a la seva proximitat, coneixien millor els ressorts per incidir de forma directa o indirecta en els òrgans de poder educatiu provincial i universitari o per fer públiques les seves reivindicacions a través de la premsa professional. D'aquesta manera, les mestres

6. En el cas de les escoles públiques de Barcelona ciutat, l'any 1841 el sou de les mestres era la meitat del salari assignat als mestres. Vegeu *Espediente de Instrucción primaria. Escuelas Gratuitas ó Lancasterianas. 1843*. Expedient núm. 2634. Secció de Governació. Sèrie A. Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona.

7. Vegeu M. NASH, «Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX», G. DUBY i M. PERROT (dir.), *Historia de las mujeres. El siglo XIX*, Madrid, Taurus, 1993, 593.

8. «La nivelación de sueldos ó el triunfo de la cortesía. Carta á Doña ***», *El Monitor de Primera Enseñanza* 22, 2 de juny de 1883, 340.

9. Sobre el model de mestra concebut pels promotors de la política de feminització vegeu S. SAN ROMÁN, *Las primeras maestras. Los orígenes del proceso de feminización docente en España*, Barcelona, Ariel, 1998. Sobre el perfil de mestre del període d'entre segles vegeu C. RUIZ RODRIGO, «Maestro, escuela y sociedad (de la Restauración a la II República)», *Historia de la educación* 16, 1997, 155-176.

i professores normals que exercien a les ciutats es van convertir en l'elit del magisteri femení i en la columna vertebral de l'activisme professional de les mestres.

La primera queixa sobre la discriminació salarial que hem localitzat a la premsa professional barcelonina remet a l'any 1862. Un article de Pilar Pascual va aprofitar la futura constitució dels escalafons del magisteri per denunciar la situació salarial de les mestres. Amb tot, Pilar Pascual no arribava a fer una petició concreta, ja que, segons afirmava amb certa ironia, no pretenia queixar-se «*de una desigualdad que no se funda en ninguna justicia, ó al menos nuestra limitada inteligencia no lo alcanza, pues á personas mas autorizadas que nosotras está reservado este asunto*».¹⁰ Un més després, Pilar Pascual va fer arribar a la revista una carta al director on es reproduïen els acords presos en una reunió de professores realitzada a Barcelona. L'escrit anava rubricat per més de trenta firmes i reclamava la igualtat salarial, ja que les funcions del mestre i la mestra eren equiparables.

*«Si se tratase de un trabajo puramente material no nos atreveríamos a pedir igualdad de sueldos, pues no podemos rivalizar con el hombre en fuerza física, pero cuando la inteligencia y el corazon concurren al desempeño del delicado cargo que se nos confía, cuando nos rigen las mismas leyes que á los Maestros, tenemos los mismos dias y horas de clase y se nos obliga, como á ellos, á probar nuestra aptitud por medio de exámenes y ejercicios de oposicion, las dotaciones, repetimos, habian de ser iguales para proceder con lógica y justicia y para que las Maestras pudieran subsistir con decencia.»*¹¹

Durant la dècada dels anys seixanta la premsa professional catalana va publicar altres escrits de Pilar Pascual on, de forma indirecta, es denunciava la discriminació salarial de les mestres. L'autora recalca que les seves queixes no sorgien d'un enfocament egoista, sinó que pretenien millorar la greu situació salarial de les mestres rurals, injustament retribuïdes amb sous de misèria. «*Y vosotros, hombres de gobierno [...] ¿qué recompensa prometéis á esas mártires de la sociedad? Retribuis su árdua tarea con una mezquina y exígua dotacion, consistente en las dos terceras partes de la de los Maestros, exígua y mezquina ya.*»¹²

Malgrat la vehemència de Pascual, tot sembla indicar que els seus postulats no eren compartits pels «homes de govern» de l'època, com tampoc per la

10. P. PASCUAL DE SANJUÁN, «Dos palabras mas sobre el escalafon de maestros», *El Monitor de Primera Enseñanza* 8, 16 de març de 1862, 60-61.

11. «Consultas y comunicados», *El Monitor de Primera Enseñanza* 11, 16 d'abril de 1862, 88.

12. P. PASCUAL, «Posicion social de la Maestra», *El Monitor de Primera Enseñanza* 6, 9 de febrer de 1867, 42. Vegeu també P. PASCUAL, «Retribuciones», *El Monitor de Primera Enseñanza* 47, 19 de novembre de 1864, 373, i «Reflexiones sobre las escuelas de niñas», *Anuario de Primera Enseñanza* 4, abril de 1864, 53.

majoria de professors. De fet, alguns articles de Pilar Pascual eren rèpliques a propostes fetes per professorat masculí, on s'ignorava o es reafirmava la discriminació salarial per raó de sexe. Malgrat tot, és important ressaltar que el col·lectiu de les mestres, en aquest cas personificat en la figura de Pilar Pascual, gaudia d'un cert grau de prestigi o poder de convocatòria, ja que sempre aconseguia una resposta per part dels seus contrincants en la polèmica. Aquest fet sembla demostrar que les mestres, a pesar de la seva escassa visibilitat en la premsa professional, dominaven alguns ressorts que no admetien una actitud d'ignorància o de buit davant les seves argumentacions.¹³

També cal tenir en compte que, des dels inicis de les seves denúncies públiques, les mestres van aconseguir alguns aliats entre els seus companys de professió. Un cas significatiu és el de Miquel Dubà, mestre d'una escola pública de Barcelona. Dubà es va declarar totalment partidari de la igualtat salarial ja que, al seu parer, les mestres, pel fet d'educar les futures mares de família, eren el principal agent moralitzador de la població.

«No se atina el porque se ha graduado el sueldo de las maestras en menos que el de los maestros, cuando las maestras deben tener mas conocimientos, deben tener mas moralidad, y por razon de su sexo se ven incapacitadas de ocuparse en la instruccion fuera de las horas de clase, ya por la dificultad que ofrece en una señora el ir á dar lecciones á domicilio, ya porque una maestra de escuela pública que quiera cumplir con sus deberes profesionales, necesita muchas horas mas de trabajo para las labores fuera de la clase; el maestro no tiene esa pesada carga de las labores, ni la censura y constantes exigencias de las madres, que sin orden, ni método, quieren preceptuar la labor en que han de ocuparse las niñas.»¹⁴

De fet, alguns mestres coneixien molt bé les dificultats i les condicions de treball de les mestres, ja que els matrimonis entre ensenyants eren prou habituals i tampoc no era gens insòlit que les filles de mestres optessin per seguir la carrera del seu pare o la seva mare. En aquest sentit, podem afirmar que el grau d'influència que podien exercir les mestres sobre els seus companys de professió sobrepassava els estrets límits dels canals formals i, per tant, el seu abast no queda suficientment reflectit ni en els seus escrits a la premsa del ram, ni en la seva participació en els primers intents d'associacionisme professional.

La Revolució de Setembre i l'inici del Sexenni Democràtic van afavorir un canvi de mentalitat i, per tant, en aquest període podem parlar d'un context més favorable a les reivindicacions salarials de les mestres. El primer projecte

13. Vegeu algunes d'aquestes respostes a M. LÓPEZ ESTRADA, «Últimas palabras sobre el escalafon de Maestros», *El Monitor de Primera Enseñanza* 10, 26 d'abril de 1862, 76, i a «Retribuciones», *El Monitor de Primera Enseñanza* 49, 3 de desembre de 1864, 386-87.

14. M. DUBÀ NAVAS, *Instrucciones de antropología y pedagogía*, Barcelona, Imp. y librería de Salvador Manero, [1864], 100.

de llei d'instrucció pública de l'any 1869 va mantenir la desigualtat salarial,¹⁵ però els dos projectes de llei d'ensenyament primari de 1871 van establir idèntics sous per al magisteri dels dos sexes.¹⁶ Encara que no van arribar a tenir una aplicació real, els aires de renovació semblaven augurar més bones expectatives de cara a divulgar les peticions de les mestres.¹⁷ Uns mesos després de proclamar-se la I República, una revista professional de Madrid, vinculada a la incipient associació professional del magisteri, va publicar un article que defensava obertament la igualtat salarial. En el moment de publicar-se aquest article a *La Idea*, la seva autora, Micaela Ferrer, formava part de la Comissió provincial de la Asociación del Magisterio de Primera Enseñanza pública de Madrid. Per tant, podem considerar que les tesis defensades en el seu escrit tenien una transcendència que ultrapassava el simple posicionament individual. Ferrer repassava de forma meticulosa totes les possibles objeccions a la igualtat de sous. Un dels arguments més utilitzats insistia en el major nombre d'assignatures de les normals masculines. L'autora rebutjava aquest raonament recordant les dificultats que havien de superar les mestres per fer un bon aprenentatge de les labors i l'economia domèstica, però reconeixia que a les normals femenines moltes assignatures s'estudiaven de forma poc aprofundida. Amb tot, considerava que aquesta desigualtat podia ser fàcilment superada. Només calia ampliar els coneixements impartits a les mestres.

*«¿Y por qué no se exige á la Maestra más amplitud en sus estudios? ¿Se la quiere acaso condenar á la ignorancia por no pagarle el saber? La sociedad, si ha de proteger á la mujer, debe ilustrarla, sin escasearla la instruccion por la mezquina idea de economizar sueldos: errónea economía, por cierto, la que se apoya en la ignorancia.»*¹⁸

Ferrer afirmava que, segurament, encara havia de passar molt de temps fins que el principi de la igualtat de sous fos reconegut i implantat, però, al seu parer, l'existència d'obstacles per vèncer no havia d'impedir que les mestres fessin sentir les seves veus i donessin a conèixer les seves esperances per tal que un dia, finalment, es fes justícia.

15. Vegeu l'article 119 a «Proyecto de Ley presentado por el Sr. Ministro de Fomento Ruiz Zorrilla», *El Clamor del Magisterio* 17, 29 d'abril de 1869, 137.

16. Ens referim al Projecte de llei d'ensenyament primari presentat a les Corts l'any 1871 per Manuel Becerra i al presentat el mes de novembre del mateix any per Montejo y Robledo. Vegeu G. M. SCANLON, «La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la IIª República», *Historia de la Educación* 6, 1987, 196-97.

17. Cal precisar que cap dels dos projectes de llei no feia una declaració expressa sobre el principi d'igualtat salarial. Es limitaven a establir una escala de sous mínims sense marcar diferències entre els mestres i les mestres. Vegeu «Proposición de Ley del Sr. Becerra», *El Clamor del Magisterio* 33, 17 d'agost de 1871, 261-262, i «Proyecto de Ley de Primera Enseñanza», *El Clamor del Magisterio* 49, 7 de desembre de 1871, 385.

18. M. FERRER de OTÁLORA, «Igualdad de sueldos de los Maestros y Maestras», *La Idea* 24, juny de 1873, 188.

Efectivament, les mestres no van renunciar al dret de fer públiques les seves peticions i, ja en plena Restauració, van intensificar les iniciatives. El fort desnivell existent entre els programes d'estudis de les normals femenines i masculines seguia sent un dels inconvenients que més les perjudicava en la tasca de difondre les seves aspiracions. Per contrarestar aquest argument les mestres recorrien a plantejaments diferenciadors i destacaven el treball extra que suposava l'aprenentatge i l'ensenyament de les labors. Segons la mestra Carme Asbert, la desigualtat salarial era totalment injusta, ja que les mestres tenien *«más trabajo que los Maestros, á causa de las labores, que en su mayor parte han de prepararse en horas fuera de clase»*¹⁹ i, a més, podien perdre més fàcilment la vista i veure's obligades a deixar la carrera.

Una revista professional de Barcelona es va fer ressò d'un escrit del magisteri sevillà que demanava la supressió de la desigualtat salarial per raó de sexe.²⁰ Tot i que a la premsa del ram no n'hem trobat cap referència, les mestres barcelonines van elevar una petició similar al ministre. La instància, datada el 15 de gener de 1879 i firmada per setze professores d'escola pública de Barcelona ciutat, demanava al ministre que proposés a les Corts una llei d'anivellació salarial. Les mestres recalquen que *«ninguna razón, absolutamente ninguna razón de equidad ni de justicia, pueda servir de fundamento para que continúe en adelante una desigualdad tan considerable en la asignación de sueldos á los Profesores de uno y otro sexo [...]»*.²¹ Entre d'altres arguments, es destacaven les particularitats de l'ensenyament de les labors, tasca que calia fer de forma individual i que dificultava més la seva feina. Aquestes dificultats, insistien, es veien agreujades pel fet que la concurrència a les escoles de nenes era superior a la de les escoles masculines. A més, consideraven inqüestionable que *«las necesidades de las familias á que las recurrentes pertenecen no pueden ser satisfechas con menores recursos que los que empleen los Maestros para las suyas»*.²²

La documentació que acompanya la instància és també molt significativa. El Rectorat i la Junta provincial es van mostrar totalment d'acord amb l'informe desfavorable emès per la Junta local de la ciutat de Barcelona. Segons l'explicació que donava la Junta provincial, l'informe de la Junta local feia notar sobretot *«la íntima relacion que guarda esta cuestion con la mas*

19. C. ASBERT, «Objeciones», *El Monitor de Primera Enseñanza* 8, 23 de febrer de 1878, 116.

20. Vegeu «Al Congreso de los Diputados», *El Monitor de Primera Enseñanza* 21, 25 de maig de 1878, 326. Vegeu, també, «Reunión», *El Monitor de Primera Enseñanza* 20, 18 de maig de 1878, 316.

21. La instància es troba al lligall *Asuntos generales. Primera Enseñanza. Barcelona. 1836-1897*. Lligall 6183. Educación y Ciencia. Archivo General de la Administración civil del Estado. Alcalá de Henares.

22. *Asuntos generales. Primera...*

trascendental de la emancipacion de la muger.²³ A continuació es transcriuen alguns dels paràgrafs més significatius de l'esmentat informe de la Junta local.

«Dada la actual organizacion de la familia y la situacion que en ella ocupa la muger, no puede en manera alguna equipararse al hombre ni bajo el punto de vista social, ni bajo el meramente económico. Sobre el marido pesan todas las cargas de la familia, y por consiguiente á él está confiada su direccion y la administracion de sus intereses; hállase la muger subordinada á él ejerciendo esta un poder regulador mas bien que activo en la familia conforme con la naturaleza y sentimientos; teniendo en cuenta la ley una y otros, la releva de las cargas públicas que hace pesar exclusivamente sobre el varon. No se puede, pues, pretender que necesite la muger los mismos recursos que aquel para llenar sus necesidades mas limitadas por regla general y aun cuando en algun caso acontezca todo lo contrario, no dejará de ser un caso puramente excepcional que no puede tenerse en cuenta para dictar una ley que ha de suponer lo que ordinariamente sucede.»²⁴

La Junta recalava que l'educació dels homes era més transcendental, ja que en ells requeia la «potència» econòmica de la família. El tipus de coneixements que havien d'assolir només els podia impartir l'escola. En canvi, l'ensenyament de les labors i «*de las faenas domésticas que es lo que constituye la instruccion mas importante de la muger*»,²⁵ es podia fer a la llar.

L'argumentació de la Junta local té així un doble vessant. En un primer estadi es remet al discurs de les esferes separades i destaca que la manutenció de la família és una funció exclusiva dels homes, que només en casos molt excepcionals pot ser assumida per les dones. El segon tipus d'argument va molt més enllà i no dubta a fer un pas enrere, ja que nega la importància, aleshores ja prou acceptada, de l'educació femenina. La Junta declara sense embulls que la instrucció dels nens és molt més necessària i transcendental per a la societat.

Troblem especialment destacable que la premsa professional barcelonina no es fes ressò d'aquest escrit de les mestres, ni tampoc de l'actitud intransigent adoptada per la Junta local. Atès que els equips de redacció de les revistes professionals eren quasi exclusivament masculins,²⁶ podríem pensar que aquest silenci era fruit d'una manca d'interès per part dels homes ensenyants. Malgrat

23. L'escrit original de la Junta provincial es troba entre la documentació del Rectorat. Vegeu *Espedientes generales órganos administrativos, asuntos varios, estadísticas escolares, nombramientos, etc. Escuelas Normales-todo el distrito. 1874-93*. Lligall 19/6/2/8. Secció d'Ensenyament Primari. Arxiu General i Històric de la Universitat de Barcelona.

24. *Espedientes generales órganos administrativos...*

25. *Espedientes generales órganos administrativos...*

26. Pilar Pascual va formar part de la redacció de *El Monitor de Primera Enseñanza* de Barcelona.

tot, pel mateix to adoptat per la Junta,²⁷ es pot intuir que el tema era prou polèmic com per no deixar indiferent ningú. El silenci podia respondre a una actitud poc solidària amb les mestres o podia estar motivat per una excessiva prudència que pretenia evitar discrepàncies internes. L'únic comentari que va al·ludir vagament a la reivindicació de les mestres va aparèixer en una memòria sobre l'educació de les dones signada pel mestre Agustí Rius. Després de demanar més oportunitats educatives i professionals per a les dones, Rius feia una breu referència als salaris femenins.

*«No se tema que la mujer no se aproveche de los caminos que se le abran: que el afan con que emprende la carrera del Magisterio descubre que entiende bien que en esto se encierra la resolucion de un gran problema de la vida y de un gran problema de moralidad. Si se reduce á la mujer á un exiguo salario, que no basta para satisfacer sus más apremiantes necesidades, alcanza al hombre, por más que no se detenga á examinar-lo, la responsabilidad de las consecuencias.»*²⁸

Altrament, la instància de les mestres barcelonines no es pot considerar un fet aïllat, ja que, uns mesos després, una revista professional de Girona va publicar una crida subscripta per cinc professores de Cadis. La crida animava les mestres per tal *«que aunemos todos nuestros esfuerzos para conseguir entre nosotras una completa unidad de miras y de accion, que nos haga obtener el reconocimiento de un derecho, que está hoy en la conciencia de todos, pero no consignado en las leyes.»*²⁹ Instaven a enviar escrits a les Corts per reclamar els legítims drets a cobrar un sou idèntic al dels mestres. Per agilitar i coordinar la tramesa d'instàncies establien un pla d'actuació on les mestres que exercien a les capitals de província assumien el paper de centralitzar les adhesions i fer arribar a les Corts la instància amb el nom de totes les mestres que subscriuen la petició. A més de comptar amb la *«actividad é inteligencia»* de les seves companyes, també esperaven comptar amb el *«inteligente y valioso apoyo de los Directores de periódicos del ramo y de los Maestros en general, de cuya galantería y amor á la enseñanza y al Magisterio, no es posible temer lo contrario.»*³⁰

27. La Junta local de Barcelona abans de redactar el seu informe negatiu, havia donat curs a la instància de les mestres, però feia constar que s'abstenia d'emetre el seu parer. No va al·legar cap motiu, però podríem suposar que no considerava la petició digna de valoració. Fins que la Junta provincial no va retornar la instància sol·licitant un informe a favor o en contra, no es va nomenar una comissió —formada pels vocals Salas, Roselló i Torradella— que dictaminés sobre la petició. Vegeu les actes de les sessions corresponents al 20 de maig, 9 de juny i 17 d'octubre de 1879 a *Expediente relativo á las actas de la Junta local. 1878-1892*. Expedient núm. 159. Secció de Governació. Sèrie B. Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona.

28. A. Rius, «Dos palabras sobre la educacion de la mujer», *El Monitor de Primera Enseñanza* 25, 21 de juny de 1879, 13. La memòria va ser llegida el 18 de maig de 1879 a la Societat Barcelonessa d'Amics de la Instrucció.

29. «A las Maestras de primera enseñanza», *Boletín de Primera Enseñanza* 23, 10 d'agost de 1879, 180.

30. «A las Maestras...», 180.

Renovació pedagògica, feminització i igualtat salarial

La pujada al poder dels liberals al febrer de 1881, va fer possible la reclamada ampliació dels programes de les normals femenines i l'inici d'una tímida política de feminització del magisteri.³¹ L'ampliació dels estudis exigits a les mestres va fer desaparèixer un dels arguments més utilitzats en contra de la igualtat salarial. Com afirmava *El Monitor*, la

«injusticia que muchos veían en la diferencia de dotaciones consignadas para los Maestros y para las Maestras, se ha puesto ahora más patente. Iguales horas de trabajo, iguales fines llamados a realizar, iguales temporadas de estudio é iguales ejercicios para probar su aptitud, circunstancias son merecedoras de iguales galardones: al identificarlos en los deberes y sacrificios, ¿es justo dejar sin corregir la desigualdad de sus derechos?»³²

Tot sembla indicar que l'activitat desenvolupada per les mestres durant els darrers vint anys havia aconseguit un cert ressò. Un clar exponent de la seva capacitat per aconseguir aliats el trobem en el Manifest electoral elaborat l'any 1881 pel mestre Ildefonso Fernández Sánchez, director de la revista professional *La Reforma* de Madrid. Un dels seus punts programàtics era l'anivellació de sous. Evidentment, el candidat no podia sol·licitar el vot de les mestres, però sí els demanava que acumlessin els sufragis dels seus marits, deutors o amics per aconseguir més de 10.000 vots entre tots els districtes electorals.³³ Encara que la iniciativa no va arribar a tenir èxit, és prou significativa la inclusió d'aquesta reivindicació de les mestres en un programa que pretenia aglutinar tot el professorat i el seu cercle d'influències. Atès que les principals beneficiades no podien votar, cal suposar que Ildefonso Fernández tenia una gran confiança en la habilitat de les mestres per captar adeptes.

Els acords aprovats per la Junta Central de la Asociación General del Magisterio també eren favorables a l'anivellació de sous.³⁴ Malgrat tot, la igualtat salarial encara no era un principi unànimement assumit pel professorat.³⁵

31. Sobre l'ampliació, però no equiparació, dels programes vegeu J. MELCÓN BELTRÁN, *La formación del profesorado en España (1837-1914)*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1992, 219-224. Sobre l'evolució dels manuals normalistes vegeu T. RABAZAS ROMERO, «La política educativa y su repercusión en la pedagogía normalista de la segunda mitad del siglo XIX», A. TIANA FERRER (comp.), *El libro escolar, reflejo de intenciones políticas e influencias pedagógicas*, Madrid, UNED, 2000, 283-303.

32. «Formación de Maestras», *El Monitor de Primera Enseñanza* 30, 23 de juliol de 1881, 469.

33. Segons el títol V de l'article 150 de la Llei electoral, si s'assolia aquest objectiu, Ildefonso Fernández podia ser proclamat diputat i actuar com a representant del magisteri a la Cambra. Vegeu «Manifiesto electoral a los Maestros de primera enseñanza», *El Clamor del Magisterio* 22, 3 de juny de 1881, 1-3.

34. Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza* 47, 19 de novembre de 1881, 741-742.

35. Vegeu, per exemple, D.P.B., «Indicaciones IV. Dotaciones», *El Monitor de Primera Enseñanza* 24, 11 de juny de 1881, 372-74.

La política de feminització del magisteri propiciada pel nou govern liberal va iniciar-se amb un intent de renovació de les escoles públiques de pàrvuls, fins aleshores dirigides per professors. El Reial decret de 17 de març de 1882 va atorgar la direcció de les escoles de pàrvuls de forma exclusiva a les mestres i va establir la igualtat de sous entre les futures mestres de pàrvuls i els mestres elementals.³⁶ Aquestes disposicions i la propera celebració del Congrés pedagògic de 1882 van donar nou alè a les mestres. A partir d'aquest any van emprendre una decidida campanya a favor de l'equiparació de sous.

El mes de març de 1882 es va crear a València una revista professional, titulada *La Institutriz. Revista de primera enseñanza y de labores, consagrada á las maestras*, que es plantejava com a principal objectiu aconseguir l'anivellació de sous. La directora de la nova publicació, Ana Peñaranda, era mestra d'una escola pública d'aquella ciutat. Segons l'editorial del prospecte inaugural de la revista, calia donar publicitat a la bandera de les professores, ja que els mestres disposaven de gran quantitat de publicacions «escritos por ellos y para ellos», mentre que les mestres no en tenien cap,

«lo cual parece revelar que entre nosotras no hay quien sea capaz de dirigir una modesta revista de primera enseñanza, no obstante que los adelantos del siglo y los gobiernos de nuestra nación nos exigen que poseamos igual caudal de conocimientos que los Profesores.»³⁷

Les redactores de la revista, a més de crear un clima d'opinió favorable a les demandes de les mestres, pretenien coordinar totes les accions segons un pla establert. Calia seguir enviant peticions a les Corts i al Ministre de Foment

«ó importunando á los Diputados hasta conseguir nuestros justos y legítimos deseos, ya que iguales conocimientos se nos exigen al aspirar al título profesional [...] y el mismo, ó mayor trabajo, tenemos que emplear en nuestras escuelas para educar á las inocentes niñas que más tarde han de ser esposas y madres [...]».³⁸

Es destacava la responsabilitat afegida que suposava l'ensenyament de les labors, recordant que s'havien de preparar a casa, amb la consegüent dedicació de temps i esforços. Com s'ha vist, aquest argument diferenciador va ser un dels més utilitzats per les mestres i els seus aliats.

36. Vegeu *Colección legislativa de Primera Enseñanza. 1877-1883*, Madrid, Colegio Nacional de Sordomudos y Ciegos, 1884, 621-630. Sobre les escoles de pàrvuls vegeu, entre altres, C. COLMENAR ORZAES, «Las escuelas de párvulos en España durante el siglo XIX: su desarrollo en la época de la Restauración», *Historia de la Educación* 10, 1991, 91-105, i «La mujer como educadora de párvulos. La formación de maestras en el método educativo de Fröebel en España», *Revista de Educación* 290, setembre-desembre 1989, 135-158.

37. «Nuestros propósitos», *La Institutriz* n.º-prospecte, 5 de març de 1882, 1.

38. «Nuestros propósitos...», 1.

Ens consta que *La Institutriz* es va seguir publicant mentre va durar la campanya a favor de l'anivellació. A la premsa professional barcelonina hem trobat referències a diverses informacions o articles apareguts a la revista.³⁹ Poc abans d'inaugurar-se el Congrés Pedagògic de 1882, *El Clamor del Magisterio* va publicar un article de Pilar Pascual aparegut prèviament a *La Institutriz*. L'article, titulat molt significativament «*La última Gota*», recordava que il·lustres pedagogs havien defensat la causa de l'equiparació i que les persones interessades per l'ensenyament primari s'havien preguntat múltiples vegades quina raó podia haver motivat la desigual distribució de salaris entre els mestres i les mestres.

*«Las interesadas hemos levantado nuestra humilde voz en conversaciones y correspondencias particulares con sujetos constituidos en autoridad, en la prensa del ramo y hasta en documentos oficiales; y nadie nos negaba la razón, si se exceptúan algunos compañeros, que, llevados de un sentimiento que nos abstenemos de calificar, han contestado á nuestros lógicos argumentos con mala ley ó con paradojas.»*⁴⁰

Després d'haver demanat l'equiparació durant tants anys i sense cap resultat, les mestres de les escoles elementals havien vist com un nou decret establia que les futures mestres parvulistes rebrien un sou idèntic al dels mestres elementals de la seva localitat. Evidentment, aquesta havia estat la gota que havia fet vessar el got. Com destacava amb certa ironia Pilar Pascual, ja no es tractava «*de hombres, que en todas partes ganan más y que han de sustentar una familia.*»⁴¹ Per tant, ja no servien els arguments habituals, ni calia insistir més per demostrar la flagrant contradicció i l'evident injustícia.

El Congreso Nacional Pedagógico es va celebrar a Madrid entre els dies 27 de maig i 5 de juny de 1882. Hi van assistir 446 dones de les quals 438 eren mestres, una era escriptora i la resta dones vinculades a l'àmbit educatiu.⁴² Les intervencions de tres destacades professores, Micaela Ferrer, Adela Riquelme i Encarnación Martínez de Marina, així com les de diversos congressistes, van aconseguir un gran triomf del principi d'igualtat salarial.

Les conclusions acceptades en el congrés van representar un important pas endavant pel que fa a la dignitat professional i la posició social de les dones ensenyants. Es va aprovar per unanimitat que el salari de les mestres havia de ser igual al dels mestres i que els sous i categories del professorat de les normals també havien de coincidir. S'aprovà per majoria que les mestres havien de dirigir les escoles de pàrvuls —tal com havia establert el Reial Decret de

39. Agraïm a la professora Isabel Morant les seves gestions per tal de localitzar altres exemplars de la revista.

40. P. PASCUAL, «La última gota», *El Clamor del Magisterio* 20, 19 de maig de 1882, 155.

41. P. PASCUAL, «La última gota...», 156. L'èmfasi és de Pilar Pascual.

42. Vegeu R. M. CAPEL, «La apertura del horizonte cultural femenino: Fernando de Castro y los Congresos Pedagógicos del Siglo XIX», *Mujer y Sociedad en España (1700-1975)*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1982, 109-145.

17 de març de 1882, ja esmentat—, que els claustrats de les normals femenines havien d'estar formats per professores, que, a més de les normals, eren necessaris altres centres educatius per a les dones i que s'havia de permetre l'accés de les dones a altres tipus d'estudis.⁴³

Sens dubte, la intervenció masculina que va tenir més repercussió en el tema de la igualtat salarial va ser la del propi Claudio Moyano, responsable directe de la promulgació de la Llei d'instrucció pública de 1857. En el seu discurs a la sessió de clausura del congrés va afirmar:

«La dotación de los Maestros hay que mejorarla; esta es una cosa indispensable, como es para mí indispensable (y es una convicción que saco de aquí, y ahora voy á decir dos palabras sobre este punto), que la dotación de las Maestras debe ser igual á la de los Maestros; se me citará el argumento ad hominem: ¿Por qué no la señalaste tú? ¿Por qué tú dijiste que las Maestras tuvieran las dos terceras partes de dotación que los Maestros? Voy á repetir lo que me habéis oído; cargaba tanto el presupuesto, que por temor, y porque me pareció que hacía algo con poner los sueldos que ponía en la ley, no me atreví por entonces á hacer más; porque los Maestros, señores, fuera de algunos casos, que tampoco los niego, suelen tener más necesidades que las Maestras. [...] por consiguiente, creía yo que á los Maestros se les podía dar un poco más, pero hoy, si hubiera yo de tocar á la ley, resueltamente, con toda firmeza, á las Maestras las pondría igual dotación que á los Maestros.»⁴⁴

La rectificació de Moyano, que tenia un gran prestigi i autoritat entre el professorat, es pot considerar un important èxit de les mestres. Gràcies a les seves aliances i a la decidida participació en el congrés, les professorés van aconseguir una total unanimitat en el vot favorable a l'equiparació salarial i una gran difusió de les seves demandes. A més, van utilitzar el congrés com a plataforma per promoure noves accions conjuntes. Les participants es van reunir en el Fomento de las Artes de Madrid i van discutir sobre l'educació de la infància i l'anivellació de sous. En finalitzar la reunió, es va llegir una exposició dirigida a les Corts on es demanava la igualtat salarial i l'exclusivitat en els claustrats de les normals femenines.⁴⁵

Tot sembla indicar que la campanya de les mestres estava començant a donar bons resultats. Quan les mestres de València van aconseguir que el mes de febrer

43. Vegeu *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las sesiones celebradas. Discursos pronunciados y memorias leídas y presentadas a la mesa*, Madrid, Librería de D. Gregorio Hernando, 1883, 304.

44. *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las sesiones...*, 327. L'èmfasi és a l'original.

45. Adela Riquelme, directora de l'Escola Normal d'Alacant, fou escollida presidenta de la reunió on participaren com a oradores Ana Peñaranda, directora de *La Institutriz*, Matilde Ridocci, professora normal de València, Dolores Montaner, mestra a Vargas (Toledo), Purificación Feltrer i Josefa García, professores de l'Escola Froebel, i Concepción Sáiz, institutriu. Vegeu «Profesoras é Institutrices», *El Monitor de Primera Enseñanza* 23, 10 de juny de 1882, 363, i «Reunion de Profesoras», *El Magisterio Español* 966, 10 de maig de 1882.

de 1883 el diputat de Izquierda Dinástica per aquella província, Enrique Villarroya, presentés una proposició de llei que modificava la Llei Moyano i establia la igualtat salarial entre el magisteri dels dos sexes, les professores i els seus aliats van redoblar la seva activitat. Les mestres que exercien a Madrid van formar tres comissions per entrevistar-se amb el rei, la reina i diversos polítics de diferents tendències per tal de buscar el màxim suport a la proposició de llei. Les mestres d'altres zones de l'Estat també van pressionar i van buscar adeptes entre els homes que podien exercir alguna influència política.⁴⁶ La premsa professional es va fer ressò de les diverses actuacions de les mestres i dels progressos que feia la proposició de llei. Encara que els directors d'algunes importants revistes professionals van donar suport a l'anivellació salarial i, fins i tot, es van entrevistar amb Moyano —recentment escollit com a senador—,⁴⁷ no es pot parlar d'una total unanimitat. A la premsa professional barcelonina es detecten fortes reticències que es van fent més evidents a mesura que es veu més factible la nova llei.⁴⁸

Amb tot, la proposició de llei a penes va trobar resistències a les cambres legislatives, prova del clima favorable que havien sabut crear les gestions de les mestres. El discurs pronunciat per Villarroya a la Cambra de Diputats va al·ludir a l'entusiasta aprovació de la mesura per part del recent Congrés Pedagògic de 1882 i a la sàvia rectificació, en el mateix sentit, del propi autor de la llei d'instrucció vigent. Amb una clara mostra de desconeixement de la situació en altres països, va afirmar que a l'estranger no existia aquella "odiosa" desigualtat. També va argumentar que l'escola era més important per a les nenes que per als nens, ja que aquests podien ampliar la seva formació en altres centres educatius. L'entusiasta defensa d'aquest diputat valencià va ser efectiva, ja que la Cambra va prendre en consideració la proposta i es va nomenar una comissió per dictaminar a favor o en contra.

Resulta molt simptomàtic que, durant tot el procés, cap dels detractors —més o menys encoberts— de l'anivellació no fes cap referència a la situació salarial de les mestres d'altres països. Sembla que el tradicional retard espanyol

46. Per exemple, tres mestres de la Corunya van escriure al cardenal arquebisbe de Santiago i aquest es va adreçar a Moyano per donar suport a la igualtat salarial. Vegeu N. de GABRIEL, «La mujer como maestra», *Mujer y educación en España 1868-1975. VI Coloquio de Historia de la Educación*, Santiago, Universidad de Santiago, 1990, 437-438. Una carta d'Andrés Fernández Ollero, un dels millors aliats de les mestres i marit de la mestra de València Emilia Venero, aleshores directora de *La Institutriz*, va ressaltar la intensa activitat desenvolupada per les mestres de Madrid i la valuosa participació de les mestres de Barcelona, la Corunya, Valladolid, Saragossa i altres localitats espanyoles. Vegeu *El Magisterio Español* 1026, 10 de març de 1883.

47. Vegeu «Sección de Noticias», *Boletín de Primera Enseñanza* 7, 13 de febrer de 1883, 12-13, i «Igualacion de sueldos», *El Magisterio Español* 1019, 5 de febrer de 1883. A la reunió amb Moyano assistiren, a més de Fernández Ollero per *La Institutriz* de València, Ruiz de Salazar de *El Magisterio Español*, Fernández Sánchez de *La Educación*, López Candeal de *La Defensa* i García Arellano del *Defensor del Magisterio*, tots quatre de Madrid. Posteriorment, els senadors escollits per les universitats es van reunir sota la presidència de Moyano i van expressar la seva conformitat amb la demanda de les mestres. Vegeu «Nivelación de sueldos», *El Magisterio Español* 1021, 15 de febrer de 1883.

48. Vegeu «Igualacion de sueldos», *El Monitor de Primera Enseñanza* 7, 17 de febrer de 1883, 99, i «Nivelacion de sueldos», *El Monitor de Primera Enseñanza* 10, 17 de març de 1883, 171.

en matèria educativa es tenia tan assumit, que ningú no es plantejava la possibilitat de ser capdavanters en alguna qüestió.⁴⁹

El dictamen de la comissió va ser favorable a l'equiparació, tot i que, per raons pressupostàries, la seva implantació es va ajornar un any. A la discussió del dictamen, només va parlar en contra un diputat conservador —Gutiérrez de la Vega— i els seus arguments van ser sobretot de tipus pressupostari. Finalment, el 18 d'abril de 1883 el Congrés de Diputats va aprovar el dictamen definitiu per 76 vots a favor i 10 en contra i el projecte va passar al Senat, on es va aprovar per unanimitat i sense discussió.⁵⁰ La Llei d'anivellació del 6 de juliol de 1883 va entrar en vigor un any després.

L'actitud que van adoptar les mestres després d'aquest important triomf va ser discreta. Sobretot, van dirigir els seus esforços a expressar agraïment als professors i polítics que els havien donat suport. Amb tot, no és difícil imaginar la sensació d'eufòria i alhora d'una certa incredulitat que es devia produir entre elles. Un bon exponent de la transcendència que va tenir la igualtat salarial en el grau d'autoestima i l'estat d'ànim de les mestres, el trobem en les paraules de la mestra rural Elisa Gutiérrez:

«Si algún día tocamos la realidad; si en el tiempo que necesariamente ha de mediar no surgen nuevas dificultades ó peripecias que transtornen el orden de los acontecimientos; si se verifica, en fin, la anhelada nivelación, el día que esto suceda, habremos roto un eslabón de la cadena de nuestro infortunio; habremos dejado de valer una tercera parte menos que nuestros compañeros de profesión, y habremos ganado un grado en la ascensión progresiva de la escala social.»⁵¹

49. L'únic país veí que havia implantat la igualtat salarial entre les mestres i els mestres era Portugal. VEIGU H. C. ARAUJO, «The Emergence of a 'New Orthodoxy': Public Debates on Women's Capacities and Education in Portugal, 1880-1910», *Gender and Education* 4, 1/2, 1992, 7-24. Ni Itàlia, ni França, ni Gran Bretanya, ni els Estats Units no es regien per aquest principi igualitari. Vegeu, entre altres, E. CATARSI, «La maestra nell'ottocento», E. CATARSI, *L'educazione del popolo. Momenti e figure dell'istruzione popolare nell'Italia liberale*, Bergamo, Juvenilia, 1985, 97-131; C. COVATO, *Un'identità divisa. Diventare maestra in Italia fra Otto e Novecento*. Roma, Archivio Guido Izzi, 1996; S. GEMIE, *Women and Schooling in France, 1815-1914. Gender, Authority and Identity in the Female Schooling Sector*, Keele, Keele University Press, 1995; D. M. COPELMAN, *London's Women Teachers. Gender, Class and Feminism 1870-1930*, Londres, Routledge, 1996; R. E. DOHERTY, «Tempest on the Hudson: The Struggle for 'Equal Pay for Equal Work' in the New York City Public Schools, 1907-1911», *History of Education Quarterly* 19, 4, hivern, 1979, 413-434; P. CARTER, «Becoming the 'New Women': The Equal Rights Campaigns of New York City Schoolteachers, 1900-1920», R. J. ALTENBAUGH (ed.), *The Teacher's Voice. The Social History of Teaching in Twentieth Century America*, London/Washington D. C., The Falmer Press, 1992, 40-58, i A. ORAM, *Women Teachers and Feminist Politics, 1900-39*, Manchester, Manchester University Press, 1996.

50. Sobre el procés a les cambres vegeu *Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Legislatura de 1882-83*, Madrid, Imprenta y Fundición de los hijos de J. A. García, 1883, tom III, 1016-1017, i tom V, 2025-2033 i 2045, i *Diario de las Sesiones de Cortes. Senado. Legislatura de 1882-83*, Madrid, Imprenta y Fundición de los hijos de J. A. García, 1883, tom V, 2013-2014, i 2142. L'evolució de la campanya, les diverses opinions i les repercussions de la Llei es tracten amb deteniment a CORTADA, *Les mestres d'escola...*, 515-693.

51. E. GUTIÉRREZ SORIANO, «Puntos oscuros», *El Magisterio Español* 1065, 25 de setembre de 1883.

Moltes mestres van arribar a tocar la realitat quan, a partir del juliol de 1884, van començar a cobrar un sou igual al dels seus companys, però moltes altres van haver de patir noves dificultats i peripècies per tal d'assolir aquest mateix objectiu.

Els límits de la igualtat i l'accés als claustres de les normals femenines

Una vegada aprovat el Projecte de llei d'anivellació, les objeccions d'alguns sectors de la premsa del ram es van fer molt més evidents.

«Algunos apreciables colegas discurren atinadísimamente acerca de las ventajas é inconvenientes de la nivelación de sueldos entre Maestros y Maestras, temiéndose con mucho fundamento que semejante providencia, laudable en sí, no ha sido del todo oportuna, pues estaba ya en puerta el aumento general de sueldos, que, dando el mismo resultado para las Maestras, hubiera sido favorable á la vez á los Maestros.»⁵²

Les reticències expressades per alguns mestres a la premsa professional no van ser l'únic obstacle que va limitar l'abast de la Llei d'anivellació. Les mestres van haver de lluitar contra l'oposició de molts ajuntaments que van aprofitar els buits i l'ambivalència legal per iniciar llargs contenciosos i eludir l'aplicació de la llei o per introduir formes més encobertes de discriminació salarial.⁵³ La interpretació restrictiva que es va fer de la llei va perjudicar les mestres d'escola rural incompleta que aspiraven a cobrar el mateix sou que els mestres d'escola completa de la seva localitat. A l'altre extrem de l'escala de sots, les professores d'escola normal tampoc no van poder beneficiar-se del principi d'igualtat salarial.

El mes de juny de 1884 el diputat Villarroya va presentar a les Corts una nova proposició per ampliar els beneficis de l'equiparació a les mestres de les colònies, a les mestres auxiliars i a les directores i professores de les normals femenines.⁵⁴ En aquesta ocasió, la proposta no va prosperar.⁵⁵ La discriminació

52. «No lo estrañamos», *El Clamor del Magisterio* 20, 18 de maig de 1883, 155. Vegeu també «Crónica Provincial», *Boletín de Primera Enseñanza* 24, 12 de juny de 1883, 5-6.

53. Sobre l'actitud de l'Ajuntament de Barcelona vegeu E. CORTADA, «La igualtat salarial de les mestres i la política retributiva de l'Ajuntament de Barcelona (1883-1889)», *Municipi i Educació. XV Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Badalona, Ajuntament de Badalona, 2001. [Format CD-R].

54. Vegeu *La Primera Enseñanza* 26, 27 de juny de 1884. El text de la proposició es reproduïx a «Proposiciones de Ley», *El Magisterio Español* 1119, 25 de juny de 1884.

55. La proposició, signada l'11 de juny de 1884, es va presentar en la sessió del 18 de juny juntament amb una altra proposta relativa a la concessió de vacances a l'estiu. La proposta sobre vacances sí que es va prendre en consideració i es va nomenar una comissió per discutir-la. Villarroya va presentar una altra proposició el 3 de març de 1885 on només es contemplava la possibilitat d'ampliar els beneficis de l'equiparació a les mestres de les províncies d'ultramar. En acabar la legislatura, la proposta va quedar pendent de discussió. Vegeu *Diario de las Sesiones...*, 640, 828, 843, 2619 i 2650.

salarial de les professores normals va continuar durant tot el segle XIX i part del XX.⁵⁶

Amb relació a la possible equiparació del sou de les professores i directores d'escola normal, la premsa professional va fer públic un incident que es pot considerar un bon exponent dels mecanismes subterranis que operaven quan es tractaven qüestions especialment delicades o susceptibles de provocar la desunió del professorat. Algunes revistes van reproduir fragments d'una carta on un professor de l'Escola Normal de València, Prudencio Solís, es mostrava totalment contrari a la Llei d'anivellació i a la petició en el mateix sentit de les professores i directores d'escoles normals. *«Esto no tiene defensa posible y sólo por sorpresa pueden obtenerse soluciones tan absurdas. [...] No hay país alguno en el mundo donde las Profesoras tengan el sueldo que los Profesores, y esto se explica perfectamente por razones que están al alcance de todos.»*⁵⁷ L'extracte que es feia de la carta era prou revelador:

«Manifiéstase después que el silencio en la prensa sobre el particular es un verdadero sacrificio, “por no comprometer —dice textualmente la carta— la existencia de una asociación que presido y de la cual forman buena parte las Maestras”, y añade:

*“Los Maestros, que eran los verdaderos interesados en evitar esa nivelación, que tanto les ha perjudicado, han sido también demasiado débiles y negligentes. Si al presentarse en las Cortes la monstruosa proposición niveladora, hubieran acudido todos los Maestros pidiendo para sí el aumento que se pedía para las Maestras, otro rumbo hubieran tomado las cosas. No lo hicieron, tengan paciencia” [...].»*⁵⁸

L'autor no va desmentir l'escrit i només va al·legar en la seva defensa que la carta en qüestió havia estat enviada a títol privat al director de l'Escola Normal de Segòvia, Gregorio Herráinz, i que aquest l'havia feta pública sense el seu consentiment.⁵⁹

L'incident demostra que no sempre prevalia la sinceritat i que l'estat d'ànim d'alguns sectors del col·lectiu de mestres no quedava suficientment reflectit a les revistes professionals. D'altra banda, sembla prou evident que les mestres, malgrat l'escassa visibilitat a la premsa, dominaven certs mecanismes informals que feien servir per contrarestar o mitigar una oposició frontal a les seves reivindicacions. Tot i l'aparent control masculí sobre la premsa i les incipients associacions professionals, les mestres mostraven una gran habilitat per eludir confrontacions que podien perjudicar els seus interessos.

56. L'any 1913 es va modificar l'escala de sous del professorat normal, però en paraules de Cossío, es va mantenir «la anterior injusta diferencia de sueldos entre profesores y profesoras.» M. B. Cossío, *La enseñanza primaria en España*, 2ª ed., Madrid, R. Rojas, 1915, 173.

57. «Nivelación de sueldos», *El Monitor de Primera Enseñanza* 32, 4 d'agost de 1884, 507.

58. «Nivelación de sueldos...», 507.

59. Per la seva part, Herráinz afirmava que no era una carta particular, sinó la resposta a un article sobre la qüestió. Vegeu «Conste», *El Monitor de Primera Enseñanza* 35, 30 d'agost de 1884, 554-55.

La problemàtica relativa a la discriminació salarial a les normals no es pot tractar sense tenir en compte que les directores i professores de les normals femenines patien altres tipus de mancances pel que fa a la titulació exigida, a les seves atribucions i al seu estatus professional.⁶⁰ En primer lloc, cal tenir present la situació d'irregularitat en què es trobaven aquests centres i que quedava reflectida en la dotació de personal docent que tenien assignada. Podem destacar el seu caràcter deficitari i compartit i l'absoluta preponderància del professorat masculí. Des de la Reial ordre de 14 de març de 1877 —primera disposició legal que regulava de manera uniforme el personal de les normals femenines—, el claustre havia d'estar format per una directora, que era l'única dona del professorat i s'encarregava de les classes de labors, economia domèstica i higiene, un sacerdot o professor auxiliar de religió i moral i dos professors auxiliars que, sovint, havien de compaginar les classes amb les que impartien a la normal masculina.⁶¹ Quan l'any 1880 es va fer obligatòria la creació d'una escola superior de nenes agregada a les normals femenines, es va generalitzar la figura de la mestra regent de l'escola pràctica.⁶² La regent podia cobrir algunes de les assignatures del programa i, de fet, va augmentar el personal femení d'aquests establiments. Malgrat aquesta incorporació, el caràcter compartit de bona part del professorat n'agreuja la insuficiència i generava una situació laboral anòmala que dificultava la bona marxa dels centres.

D'altra banda, la posició d'autoritat i poder que implicava el càrrec de directora no sempre es reconeixia com a tal. A través de l'anàlisi de la legislació vigent i dels incidents relacionats amb les atribucions de la direcció, podem constatar que les directores van haver d'enfrontar-se a fortes resistències per tal de poder exercir com a caps indiscutibles del centre educatiu que tenien al seu càrrec.⁶³ Sovint es van veure obligades a reforçar les seves atribucions per evitar la ingerència d'alguns membres del professorat masculí del centre. Les desigualtats de titulació i sou propiciaven aquest tipus d'ingerència. Fins a l'any 1882, les mestres només podien optar al títol elemental i

60. La situació professional de les professores d'escola normal del segle XIX ha estat poc estudiada. Hem consultat fonts secundàries on es donen informacions errònies sobre aquesta qüestió. Vegeu M. J. FIGUEROA, *Mujer y docencia en España*, Madrid, Editorial Escuela Española, 1996, 73-74.

61. Vegeu la Reial ordre de 14 de març de 1877 a *El Clamor del Magisterio* 14, 6 d'abril de 1877, 110-111.

62. Vegeu la Reial ordre de 26 de gener de 1880 a *El Clamor del Magisterio* 8, 20 de febrer de 1880, 61. Algunes normals de noies van crear la plaça de regent abans de 1880. Pilar Pascual va ser nomenada regent de l'escola pràctica de la normal de Barcelona l'any 1878. Vegeu J. MONÉS, *L'Escola Normal de Barcelona. 1845/1972*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2000, 129.

63. Aquesta problemàtica es reflecteix en alguns conflictes generats a les normals femenines de Barcelona i Tarragona. Vegeu l'expedient de Juan Porta Vilamajó dins *Expedientes contra maestros/as. 1880/1881*. Lligall 20/6/3/13. Secció d'Ensenyament Primari. Arxiu General i Històric de la Universitat de Barcelona i diverses informacions publicades a la premsa professional barcelonina com «Normales de Maestras», *El Monitor de Primera Enseñanza* 31, 4 d'agost de 1877, 430; «Segun dijimos», *El Monitor de Primera Enseñanza* 3, 19 de gener de 1878, 41, i «Resultado feliz», *El Monitor de Primera Enseñanza* 26, 29 de juny de 1878, 414.

superior.⁶⁴ En canvi, als professors d'escola normal se'ls exigia el títol normal, a què les directores no tenien accés. El director de la normal masculina podia exercir com a professor de la femenina i, tot i comptar amb una titulació superior i amb un sou molt més elevat que la directora, es trobava en una posició teòricament inferior que, com hem senyalat, no sempre s'acceptava de bon grat.

El desnivell entre la titulació exigida als professors i directors d'escola normal i la requerida a les directores dels centres femenins redundava en desigualtats de tipus formal. Els sous que cobraven les directores d'escola normal eren molt més baixos que els dels directors.⁶⁵ La diferència salarial era molt més acusada que l'establerta entre mestres i, com hem apuntat, no va desaparèixer quan es van anivellar els sous del magisteri públic. Tot i així, les directores no van cessar en els seus intents d'assolir l'equiparació. Van fer peticions individuals i col·lectives⁶⁶ i van rebre el suport del professorat assistent als congressos pedagògics de 1882 i 1888.⁶⁷ En una d'aquestes peticions data- da l'any 1886, Eustaquia Caballero, directora de l'Escola Normal de Granada, va recordar que el sou que tenien assignat ella i les altres directores «no les basta ni siquiera para subvenir á las más imperiosas necesidades de la vida».⁶⁸ La pluja d'instàncies i cartes a la premsa va obtenir finalment una compensació salarial, ja que la Reial ordre de 21 de juliol de 1894 va concedir a les directores d'escola normal el dret a percebre l'augment gradual per quinquennis que ja cobraven els directors i professors d'escoles normals masculines.⁶⁹ En canvi, malgrat la seva insistència i l'aparent unanimitat de la premsa professional,⁷⁰ l'esperada reforma establerta pel pla Gamazo de 1898 no va atendre la petició

64. El títol de mestra normal no es va crear fins l'any 1882 a l'Escola Normal Central de Madrid. L'any 1884 es va suprimir, però l'any 1887 es va restablir novament. Segons Concepción Sáiz, entre 1882 i 1901 es van graduar 313 mestres normals. Vegeu C. SAIZ, *Un episodio nacional que no escribió Pérez Galdós. La Revolución del 68 y la cultura femenina (Apuntes del natural)*, Madrid, Librería General de Victoriano Suárez, 1925, 92.

65. La directora de l'Escola Normal de Barcelona, María Agustina Royo, es va veure obligada a sol·licitar diversos augments de sou. Tal com ressaltava en un escrit, l'any 1874 només cobrava 2.000 ptes. anuals mentre que el director de la normal masculina rebia un sou de 3.714,25 ptes. Vegeu *Expediente de la Escuela Normal de Maestras de la provincia. Pieza 1º*. Lligall 2365. Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona, i MONÉS, *L'Escola...*, 134-135.

66. Vegeu «Es de justicia», *El Magisterio Español* 1049, 5 de juliol de 1883; «Reforma urgente», *La Defensa* 199, 30 de desembre de 1884; C. SÁNCHEZ, «Las desheredadas», *Boletín de Primera Enseñanza* 50, 13 de desembre de 1887, 6; «Exposición dirigida por las Directoras de las Escuelas Normales de Maestras de España al Excmo. Sr. Ministro de Fomento», *La Primera Enseñanza* 7, 17 de febrer de 1888, 27. També a *Boletín de Primera Enseñanza* 4, 24 de gener de 1888, 6-9.

67. Vegeu *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las...*, 304; «Congreso Nacional pedagógico de Barcelona. Conclusiones aprobadas en la sesión de clausura», *El Monitor de Primera Enseñanza* 33, 16 d'agost de 1888, 521.

68. «Solicitud», *El Monitor de Primera Enseñanza* 25, 19 de juny de 1886, 360.

69. Vegeu *El Clamor del Magisterio* 33, 14 d'agost de 1894, 245.

70. Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza* 6, 7 de febrer de 1885, 91; «Reforma urgente», *El Monitor de Primera Enseñanza* 11, 14 de març de 1885, 170; F. VALLS RONQUILLO «Profesorado normal», *El Monitor de Primera Enseñanza* 34, 25 d'agost de 1887, 520-521; «Situación de las Directoras de las Escuelas Normales de Maestras», *El Monitor de Primera Enseñanza* 49, 8 de desembre de 1887, 761-762, i *Boletín de Primera Enseñanza* 48, 29 de novembre de 1887, 3-5.

d'igualtat salarial. L'equiparació de sous entre el professorat normal era encara un tema pendent ben entrat el segle xx.⁷¹

Aquesta limitació al principi d'igualtat salarial sembla indicar que, en una situació d'estatus professional més elevat que el de les mestres d'escola, l'abolició de la discriminació salarial ja no es considerava tan necessària.⁷² En el cas de les mestres, l'anivellació de sous responia a la necessitat de dignificar la professió per atreure noies d'estrats socials mitjanament acomodats. En el cas del professorat normal, considerat com el sostre acadèmic i professional a què podien aspirar les dones de l'època, l'equiparació salarial no oferia cap avantatge addicional que justificués un increment de les despeses educatives. Sense necessitat d'augmentar-ne la dotació, les places de professora d'escola normal gaudien d'un estatus i d'unes condicions laborals molt més atractives per a les noies de classe mitjana que les de mestra d'escola.⁷³

Com hem vist, el personal docent femení de la majoria de normals de noies estava format per la directora i, a partir de 1880, per la regent de l'escola pràctica. La resta del professorat eren homes, generalment professors de la normal masculina. L'augment de matrícula experimentat per molts d'aquests centres va determinar que algunes diputacions, com la de Barcelona, nomenessin pel seu compte professores ajudantes o segones mestres.⁷⁴ Aquestes professores tenien unes atribucions poc definides i un estatus molt inferior al del professorat auxiliar masculí. La seva situació incerta va provocar conflictes interns que, sovint, van afectar la bona marxa dels centres. Les competències educatives de les regents de l'escola pràctica també van generar problemes. En vista de les irregularitats existents a les normals de noies, la premsa professional va prendre partit per la total feminització dels claustres d'aquests establiments. En un primer moment van predominar les consideracions de tipus moral per sobre de les pedagògiques o professionals. Els codis de gènere de mitjan segle no podien veure amb bons ulls que la formació de noies joves es deixés en mans de professors. Al marge de les pautes morals evocades per bona part dels defensors de l'exclusivitat femenina, les professores van començar a reclamar el dret legítim a formar les futures generacions de dones ensenyants. Aquesta reivindicació, a més de suposar

71. En el Congrés Nacional pedagògic de Saragossa de l'any 1908 es va aprovar per enèsima vegada una conclusió on es demanava la igualtat salarial entre professores i professors d'escola normal. Vegeu *Congreso Nacional Pedagógico. 1908*, Saragossa, Tip. La Editorial, 1910, 205-206.

72. A Portugal, la igualtat de sous entre mestres, establerta l'any 1878, tampoc no va beneficiar les professores d'escola normal. Vegeu H. C. ARAÚJO, «As professoras primárias na viragem do século: uma contribuição para a história da sua emergência no estado (1870-1910)», *Organizações e Trabalho* 5/6, desembre 1991, 137.

73. Sobre les activitats intel·lectuals d'algunes professores d'escola normal vegeu P. BALLARÍN: «Maestras, innovación y cambios», *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres* 6, 1, gener-juny 1999, 81-110.

74. L'any 1871 a la normal de Barcelona es va nomenar una professora ajudant de la directora i l'any 1882 es va afegir una plaça de segona ajudanta. Vegeu *El Monitor de Primera Enseñanza* 6, 11 de febrer de 1882, 91 i 12, 24 de març de 1882, 179-188. Vegeu, també, *Expediente de la Escuela Normal...*

una ampliació del ventall professional obert a les dones i oferir una via de promoció laboral per a les mestres, implicava una declaració d'independència respecte a la tutela cultural del professorat masculí.

Com ja hem exposat, l'accés de les dones ensenyants a un espai professional fins aleshores exclusivament masculí, va suposar la seva incorporació a un sistema educatiu dissenyat i gestionat per homes. Si tenim present que a la majoria de normals de noies les matèries que no eren específicament femenines eren impartides per professors, podem afirmar que, ja des del mateix procés de formació de les futures mestres, es produïa una acció tutelar masculina que les professores aviat van començar a qüestionar.⁷⁵ Les peticions relatives a la igualtat salarial de les professores d'escola normal van anar acompanyades de la reivindicació del dret exclusiu a educar les noves fornades de professores. A més de suposar l'obertura d'una nova parcel·la d'intervenció professional, molt més apetible per a les noies de classe mitjana que el magisteri primari, la reivindicació d'una educació de la dona per la dona tenia una important transcendència simbòlica per a les dones cultes de l'època. Segons els seus propis arguments, el fet de posar tots els nivells de l'ensenyament femení en mans de professores implicaria un ple reconeixement de la seva capacitat intel·lectual i els permetria desprendre's de la tutela masculina en matèria educativa.

En paraules de l'escriptora Sofía Tartilán, educar la dona per la dona *«será llegar al bello ideal de la emancipacion de la mujer, puesto que habrá salido ella y habrá sacado á sus hijas de la tutela moral del hombre en un asunto tan importante como lo es la educacion.»*⁷⁶

Ja hem comentat que el Congrés Pedagògic de 1882 va aprovar per majoria l'exclusivitat de les professores en els claustres de les normals femenines. Encara que alguns congressistes van intervenir en contra, van imposar-se les tesis favorables a la feminització dels claustres d'aquests centres. Una de les defensores de l'exclusivitat va ser Encarnación Martínez, professora de Madrid, que considerava la presència d'homes a les normals femenines com un fet *«denigrante para la mujer, que, por honra suya, debe sacudir esta tutela bastarda.»*⁷⁷ La ponent increpava els professors de la Institución Libre de Enseñanza (ILE) i de la Asociación para la Enseñanza de la Mujer per tal que declarassin si les joves que assistien a les seves classes sortien educades i instruïdes i, si així era, qualificava de

75. Respecte a la tutela masculina sobre les futures mestres vegeu E. CORTADA, «La Llei Moyano i la formació de les mestres. Del manual de fulletó als estudis normals», *La formació inicial i permanent dels mestres. Actes de les XIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, Vic, Eumo, 1997, 63-68.

76. S. TARTILÁN, *Páginas para la educación popular*, Madrid, Lib. Anllo y Rodríguez, 1877, 138. Sobre aquesta escriptora vegeu M. NIETO i C. GARCIA COLMENARES, «El pensamiento educativo de Sofía Tartilán», *Mujer y Educación en España 1868-1975*, Santiago, Universidad de Santiago, 1990, 254-260, i C. GARCIA COLMENARES i J. L. GARCIA SÁNCHEZ, «Sofía Tartilán. Antibiografía de una educadora desconocida», *Mujer y educación...* 153-160.

77. *Congreso Nacional Pedagógico. Actas...*, 228.

«pleonástica (*permítaseme la palabra*) *la subsistencia del hombre como encargado de su enseñanza; y si el centro aludido no conceptúa a sus educandas competentes para transmitir á nuevas compañeras lo que aprendieron, declárelo de una vez para siempre, y sabremos que lo que forma son eruditas á la violeta.*»⁷⁸

El Congrés Nacional Pedagògic celebrat a Barcelona l'any 1888 també va aprovar per àmplia majoria una conclusió que defensava l'exclusivitat del professorat femení a les normals de noies.⁷⁹ Una de les participants, Vicenta Janer, va recordar que eren moltes les mestres amb títol, però sense treball, i va proposar «*á la mesa gestione para que la enseñanza á la mujer sea dada por la misma mujer. Se demostraria entonces que el hombre ha sabido educarla é instruirla.*»⁸⁰

Tot i l'aparent unanimitat inicial de la premsa professional, durant les últimes dècades del segle XIX els polítics liberals i els sectors propers a la ILE van mostrar una actitud poc propícia a l'exclusivitat femenina en els claustres de les normals de noies. Com va denunciar la professora Encarnación Martínez, els mateixos homes que havien promogut la creació de centres educatius per a les dones i havien aixecat la bandera de l'educació femenina, es malfiaven de la preparació o dels pressupòsits ideològics de les seves pròpies deixebles. Paradoxalment, no es decidien a deixar-se rellevar per les dones que ells mateixos havien format. La postura de la ILE queda ben definida en un article de Cossío, publicat l'any 1890. Cossío considerava que la formació de les professores era encara deficient en algunes matèries i defensava el professorat mixt per tal d'avançar cap a les normals mixtes.

«*Ciertas enseñanzas, como la Filosofía, la Pedagogía y las Ciencias naturales, deberían estar encomendadas á profesores en las Escuelas Normales de maestras, ya que tales órdenes de estudios son los menos cultivados hoy por la mujer, y en los que, por tanto, aparece con preparación más deficiente.*

Cuando, resultado de la nueva organización de las Normales, haya profesoras formadas en el grado necesario para encargarse de aquellas enseñanzas, podrían, sin inconveniente, sustituir á los profesores; pero no deberá suprimirse, sin embargo, el personal mixto, en reconocimiento del principio asentado, [...] de aprovechar todo lo que tienda á establecer, para el futuro, la Escuela Normal mixta, como el medio más eficaz para borrar el abismo de cultura entre ambos sexos; principio que debe aplicarse aquí también para razonar la exigencia del profesorado mixto.»⁸¹

78. Congreso Nacional Pedagógico. Actas..., 228.

79. Com ja s'ha dit, una altra de les conclusions, rebuda amb aplaudiments, va propugnar la igualtat salarial entre el professorat de les normals dels dos sexes. Vegeu nota 67.

80. Congreso Nacional Pedagógico. Actas..., 192.

81. M. B. Cossío, «Número y sueldo de los profesores de las Escuelas Normales», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* 332, 15 de desembre de 1890, 356. L'èmfasi és a l'original. Cossío es preguntava si podia ser convenient establir professorat mixt també a les normals masculines, però considerava que la inferioritat cultural de les dones no ho aconsellava. Sobre les raons que justificaven la creació de normals mixtes, vegeu M. B. Cossío, «Número de Escuelas Normales que debe haber en España», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* 326, 15 de setembre de 1890, 257-260.

Les diverses remodelacions de l'Escola Normal Central femenina,⁸² motivades per l'alternança de partits en el poder, són un bon exponent de l'actitud de desconfiança i tutela adoptada pels sectors pròxims a la ILE. El procés mostra una clara preferència dels liberals pel professorat mixt, mentre que els conservadors es pronuncien a favor de l'exclusivitat femenina, probablement com a estratègia per desfer-se dels professors propers a la ILE.

Mentre se succeïen les reformes de l'Escola Normal Central, a la resta de normals femenines seguia vigent la normativa de l'any 1877 i, per tant, no es permetia el nomenament oficial de professores. Aquesta negativa a nomenar professores auxiliars de ple dret no va implicar el cessament de les antigues ajudantes o segones mestres contractades per les respectives diputacions. Així, aquestes professores van romandre en una situació incerta. La documentació consultada sembla indicar que els rectorats i les corporacions provincials eren favorables a la feminització dels claustres de les normals de noies, però les seves peticions en aquest sentit eren desestimades per les altes instàncies educatives.⁸³ Després de les disposicions del gabinet conservador de l'any 1889, es va produir un canvi d'orientació i van començar a nomenar-se algunes professores auxiliars.⁸⁴ Finalment, l'any 1898 es va portar a cap l'esperada reforma de les escoles normals.⁸⁵ Tot i ser propiciat per un govern liberal, el pla Gamazo va establir l'exclusivitat de les professores a les normals femenines i, per tant, va obrir noves portes

82. Els liberals van endegar les remodelacions de 1882 i 1887, els conservadors les de 1884 i 1889. Sobre l'Escola Normal Central femenina vegeu MELCÓN, *La formación del profesorado...*, 231-243; J. ANADÓN i A. FERNÁNDEZ, «El profesorado femenino de la Escuela Normal Central de Maestras de Madrid. 1858-1900», *VI Jornadas de investigación interdisciplinaria sobre la mujer. El trabajo de las mujeres. Siglos XVI-XX*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, Seminario de Estudios de la Mujer, 1987, 232-241; C. COLMENAR ORZAES, *Historia de la Escuela Normal Central de Maestras de Madrid. 1858-1914*, Tesi doctoral, Facultad de Teoría e Historia de la Educación. Universidad Complutense de Madrid, 1988; «Contribución de la Escuela Normal Central de Maestras a la Educación femenina en el siglo XIX (1858-1887)», *Historia de la Educación* 2, 1983, 105-112, i «Proyección social de la Escuela Normal Central de Maestras de Madrid durante la Restauración española», *Historia de la Educación* 8, 1989, 161-274.

83. L'any 1886 la Junta provincial de Lleida va sol·licitar la revocació de la normativa de 1877 per tal de poder nomenar professorat exclusivament femení a l'Escola Normal de noies de Lleida. L'escrit, amb data de 27 d'octubre de 1886, es pot consultar a *Asuntos generales. Primera Enseñanza. Lérida. 1836-1897*, Lligall 6207, Educación y Ciencia, Archivo General de la Administración civil del Estado, Alcalá de Henares.

84. El Reial decret de 16 de setembre de 1889 va declarar en el seu article 7 que el títol de Mestra Normal permetia aspirar a places de directora, professora o auxiliar de totes les normals espanyoles. La forma de proveir aquestes places s'havia de determinar per un reglament que no va arribar a redactar-se. Tot i la manca de concreció pràctica, aquesta disposició, pel fet de ratificar l'aptitud de les mestres amb títol normal, va permetre la incorporació puntual d'algunes professores interines o auxiliars als claustres de les normals femenines. Vegeu F. ONSALO UROZ, *Manual del maestro. Compendio de legislación de primera enseñanza*, Pamplona, Nemesio Aramburu, 1898, 590.

85. Vegeu el Reial Decret de 23 de setembre de 1898 a *Anuario legislativo de Instrucción Pública correspondiente á 1898*, Madrid, J., Baquedano, 1899, 152-191. Recordem que el pla Gamazo va mantenir la desigualtat salarial entre professors i professores d'escola normal. Sobre els antecedents d'aquesta reforma vegeu P. DÁVILA, *La honrada medianía. Génesis y formación del magisterio español*, Barcelona, PPU, 1994, 83-103.

a la promoció professional de les mestres. La plantilla de professores numeràries de les escoles normals es va veure ampliada, ja que d'una professora —la directora—, es va passar a tres professores numeràries a les normals elementals i cinc a les normals superiors.

Tot i la inicial unanimitat de la premsa professional respecte a la feminització dels claustres de les normals de noies, l'aplicació de la reforma va donar lloc a comentaris crítics o irònics per part d'alguns sectors dels mestres. Així, *La Escuela Moderna* ressaltava que l'únic error del nou pla era precisament aquesta concessió a les professores. La mesura no es considerava encertada ja que

«basta conocer el desnivel que existe (aun en los pueblos más adelantados) entre la cultura que generalmente llegan á alcanzar uno y otro sexo; que ciertas enseñanzas como la Filosofía, la Pedagogía y las Ciencias naturales están menos cultivadas por la mujer que por el hombre, y que, por lo tanto, aquélla aparece con preparación más deficiente; que la mujer ahora ha buscado en el hombre apoyo en sus determinaciones, ayuda en sus trabajos y amparo en sus derechos. Y no hemos de pensar que por medio de una plumada la mujer se emancipe del hombre y adquiera la virilidad, la reflexión y las disposiciones que son necesarias para hacer funcionar debidamente á un organismo.»⁸⁶

El Monitor i altres revistes van criticar amb duresa el cessament dels professors auxiliars de les normals femenines. «[...] á que relegar á un limbo personalidades pertenecientes á otro sexo, que en su larga práctica y por su mayor relación con los centros universitarios, lejos de ser rémoras del movimiento han sido propulsores y moderadores á un tiempo?»⁸⁷ Fins i tot es va arribar a censurar de forma sarcàstica l'actuació diligent del Consell d'Instrucció Pública per haver accelerat el nomenament de les professores. «¿Qué feministas son muchos de nuestros Consejeros!»⁸⁸

Tal com hem observat en el tema salarial, l'estudi d'aquesta via de promoció laboral mostra, una vegada més, que els avenços professionals de les mestres provocaven actituds de ressentiment i velada oposició entre alguns dels seus col·legues que es resistien a veure reduïts els seus àmbits d'actuació. En aquest cas, les noves disposicions perjudicaven greument els interessos dels antics professors auxiliars de les normals femenines, que eren cessats sense contemplacions. En el cas de l'equiparació de sous, alguns sectors dels mestres s'havien considerat perjudicats, en opinar que l'augment de salaris concedit

86. «La reforma de las escuelas normales», *La Escuela Moderna* 91, octubre de 1898, 288. L'escrit apareix signat amb la lletra Z***. Com es pot comprovar, reproduceix alguns dels arguments plantejats per Cossío.

87. «Escuelas normales», *El Monitor de Primera Enseñanza* 24, 15 de juny de 1899, 191. L'èmfasi és a l'original.

88. «El 'feminismo' en el Consejo», *La Defensa del Magisterio* 30, 27 de juliol de 1899, 469. És significativa la connotació negativa que es dona al terme feminisme atesa la seva recent aparició a la premsa professional.

a les mestres ajornava la possibilitat d'un increment generalitzat que beneficiés tot el magisteri. La reiteració d'aquest tipus de comportament per part d'alguns sectors del professorat masculí sembla confirmar que, a l'Estat espanyol, la incorporació de dones a la professió docent no va ser el resultat d'un abandó previ i massiu per part dels homes, sinó que les mestres van haver de vèncer fortes resistències per fer-se un lloc a la professió.

Consideracions finals

L'assoliment de la igualtat salarial a nivell formal entre mestres d'escola i el reconeixement del dret exclusiu a formar les futures generacions de dones ensenyants es poden considerar dos grans èxits professionals de les mestres. Gràcies a la seva capacitat organitzativa i a les xarxes de solidaritat que van saber establir, les mestres van aconseguir crear un clima favorable a les seves aspiracions. Sense gaudir de drets polítics, ni tenir possibilitats d'intervenció directa en l'àmbit de les altes institucions educatives, van assolir bona part dels seus objectius. Van saber emprar tots els canals al seu abast per tal d'incidir en l'opinió pública i en els polítics més influents. En uns moments que es caracteritzen per la manca d'unitat d'acció entre el magisteri i per l'absència d'una àmplia organització professional,⁸⁹ les mestres van aconseguir actuar de forma coordinada i amb efectivitat. D'altra banda, cal tenir en compte que els aliats de les mestres van jugar un important paper, ja que eren els únics que podien defensar i donar publicitat a les seves aspiracions en àmbits d'actuació que elles tenien prohibits o restringits, com els òrgans legislatius, les altes instàncies educatives o la premsa convencional.

En conseqüència, les mestres no van desestimar els tipus d'actuació més comuns dins l'esfera pública —assumides en primera persona o delegades a tercers—, però van desenvolupar bona part de la seva lluita en àmbits més personals i privats i, per tant, més difícils d'identificar en les fonts habituals. Les seves habilitats negociadores i relacionals, desenvolupades gràcies a l'experiència professional de tracte quotidià amb alcaldes, juntes locals, famílies de les alumnes, etc., van ser determinants en els èxits aconseguits. L'originalitat de la seva lluita radica en la utilització de canals informals i poc convencionals per tal d'intervenir en la política educativa estatal. Les acusacions que alguns dels seus companys van fer a les mestres són també significatives. Se les acusava d'actuar de forma soterrada i de crear-se a poc a poc un corrent de simpatia entre els homes més propers o amb possibilitats d'influir en la vida política

89. Els diversos intents de consolidar una associació professional no assoliren els seus objectius fins l'any 1901, en què es creà l'Asociación Nacional del Magisterio. Vegeu A. TERRÓN, «El movimiento asociacionista del Magisterio nacional. Orígenes y configuración histórica», *Historia de la Educación* 6, 1987, 279-299.

i educativa del país, despertant en ells el que els seus adversaris anomenaven sentiments de «galanteria». Aquests retrets subratllen la capacitat de les mestres de concebre i posar en pràctica estratègies adaptades als seus fins i a les seves possibilitats reals. La mateixa prevenció que mostren alguns mestres, en no atrevir-se a dir obertament el que pensen sobre les aspiracions de les seves col·legues, és una prova manifesta dels canals alternatius d'actuació que les mestres van saber posar en marxa. Així, aconseguïen frenar les reaccions adverses i crear una imatge de relativa concòrdia i solidaritat.

D'altra banda, cal tenir present que, a partir de 1881, les professores van ser capaces de reconèixer les possibilitats d'una conjuntura favorable als seus interessos i van crear un eficaç grup de pressió política. Amb els liberals al Govern es va iniciar una etapa de forta influència en la política educativa dels sectors pròxims a la ILE. La difusió de les idees pedagògiques de Froebel i l'interès per buscar sortides professionals adequades a les dones de les classes mitjanes eren dues qüestions que preocupaven als polítics i pedagogs propers a la ILE. Aquestes inquietuds van donar lloc a l'inici d'una tímida política de feminització de l'ensenyament infantil i primari i van repercutir favorablement en l'èxit de la campanya salarial de les mestres. Per tant, en el cas espanyol la possibilitat de reduir despeses salarials no es pot considerar com un factor determinant en l'adopció d'una política que afavorís la incorporació de dones al magisteri.

En el rerefons de la decisió governamental d'acceptar les peticions salarials de les mestres es trobava, sens dubte, una voluntat de dignificar les condicions laborals de les professores i, en general, de millorar i modernitzar el sistema escolar públic. Així, en el període estudiat no es constata l'existència d'un binomi entre feminització i progressiva devaluació professional, sinó que, ben al contrari, els inicis de la política de feminització van coincidir amb una sèrie de millores en l'estatus del magisteri. Un dels principals objectius de la Llei d'anivellació era elevar el nivell cultural i l'origen social de les aspirants al magisteri i, així, convertir la carrera de mestra en una sortida professional apta per a les noies de les classes mitjanes. L'exclusió de les professores normals dels beneficis de l'equiparació confirma aquesta interpretació, ja que el seu estatus més elevat no justificava un nou augment de les despeses educatives.

Altrament, cal recordar que en el moment d'aprovar-se la Llei d'anivellació, les instàncies ministerials mantenien una política restrictiva i vacil·lant respecte a l'ensenyament mitjà i superior de les dones i, per tant, la implantació de la igualtat salarial en el magisteri públic es pot interpretar com una mesura compensatòria.⁹⁰ D'una banda, es reconeixia explícitament la competència de les dones en l'únic àmbit professional a què tenien accés i, de l'altra, gràcies a la millora salarial, s'intentava que les noies de classe mitjana amb aspiracions acadèmiques o laborals s'orientessin cap al magisteri primari com a única

90. Vegeu C. FLECHA, *Las primeras universitarias en España. 1872-1910*, Madrid, Narcea, 1996.

alternativa viable als estudis universitaris. Atès que la via universitària encara no era considerada com una sortida vàlida per a les noies, les places d'escola normal es van convertir en un objectiu cobejat per les dones amb un alt nivell cultural. Els mateixos arguments que es podien utilitzar per dificultar l'accés de les noies als estudis universitaris, servien per justificar la total feminització dels claustres de les normals femenines. Així, tot i la prevenció dels sectors més propers a la ILE, que, com hem dit, pretenien avançar cap a les escoles normals mixtes, es va acabar imposant la reivindicació de les professores. El reconeixement de l'exclusivitat en els claustres de les normals femenines venia a ser una mesura reparadora que mitigava les conseqüències de la quasi total exclusió de les dones d'altres àmbits professionals vinculats a les carreres universitàries. En aquest sentit, cal valorar aquesta disposició com un nou èxit de l'activisme professional de les mestres, atès que va suposar una notable ampliació del seu ventall d'activitats, tant a nivell laboral com a nivell intel·lectual.

En definitiva, l'anàlisi del procés que va desembocar en aquests èxits professionals de les mestres fa evident la seva capacitat d'intervenir de forma efectiva en la configuració d'un espai i un model professional que consideraven de la seva exclusiva competència. Amb la seva trajectòria professional i les seves actuacions, les mestres de les últimes dècades del segle XIX van transgredir els codis de gènere de l'època i van propiciar una redefinició dels espais masculins i femenins que, sens dubte, va tenir una clara repercussió en la modernització del discurs de la domesticitat i en l'aparició de nous models de dona més en consonància amb les exigències del nou segle.